

DJAFAROV Bexzod Farxodovich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Eron-afg'on filologiyasi kafedrası

katta o'qituvchisi

behzoddjafarov@inbox.ru

ARIFDJANOV Zokir Tohirovich

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrası

katta o'qituvchisi

zokirarifdjanov@gmail.com

OGAHİY ASARLARIDA FORSIY O'ZLASHMALAR

ПЕРСИДСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ОГАХИ

PERSIAN BORROWINGS IN OGAHI'S WORKS

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ogahiyning “Jome al-voqeoti sultoniy” va “Gulshani davlat” asarlaridagi forsiy o'zlashmalar tadqiqqa tortildi. Ushbu o'zlashmalar qo'llanilish tarixi, ma'noviy taraqqiyoti, fonetik o'zgarishari o'rganilib, misollar orqali tahlil qilindi.

Kalit so'zlar. Leksik birliklar, leksik qatlam, eroniy tillar, o'zlashma so'z, etimologiya.

Аннотация. В данной статье исследуются персидские заимствования в произведениях Огахи «Джаме ал-вақиати султани» и «Гульшани давлат». На конкретных примерах изучается история употребления этих слов, а также анализируются их семантическое развитие и фонетические изменения.

Ключевые слова. Лексические единицы, лексический слой, иранские языки, заимствованные слова, этимология.

Annotation. In this article, Persian appropriations in Ogahi's works “Jome al-vaqeoti sultani” and “Gulshani Davlat” were studied. The history of use, spiritual development, and phonetic changes of these words were studied and analyzed through examples.

Keywords. Lexical units, lexical layer, Iranian languages, borrowed words, etymology.

KIRISH

Ogahiy ijodini o'rganish, uning asarlarini tadqiq qilish, asarlarida qo'llanilgan forsiy o'zlashmalarni lingvistik tahlil qilish kabi masalalar bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Bu masalani yoritish maqsadida Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiyning “Jome al-voqeoti” va “Gulshani davlat” [1:208] asarlarida kelgan ba'zi forsiy o'zlashmalarni tanlab oldik hamda leksik va semantik hamda genetik jihatdan o'rganib tahlilga tortdik. Ushbu asarlarda Xorazm xonligida XIX asr o'rtalarida bo'lib o'tgan ba'zi tarixiy va ijtimoiy voqealar o'z akasini topgan.

Qadimdan eroniy va turkiy xalqlar yonma-yon yashab o'zaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy, harbiy va boshqa sohalarida aloqalar o'rnatganlar va bu aloqalar ta'sirida fors va turkiy tillar rivojlangan. Fors tilidan turkiy tillarga, turkiy tillardan esa fors tiliga turli xil mavzuga oid so'zlar kirib kelgan. Bunday o'zlashmalar ikki xalq tilining lug'at tarkibidan muqim o'rin ola boshlagan [1:208].

So'z o'zlashtirish murakkab jarayondir. Ma'lum tilga o'zlashayotgan har qanday so'z (termin) yoki til unsurlari yangi til muhitida uzoq muddatli moslashuv jarayonini boshidan o'tkazadi. Chunki so'z o'zlashtirilayotgan til bilan o'zlashtiruvchi tilning tovushlar sistemasi hamda grammatik qurilishi ko'p hollarda bir-biridan farq qiladi. Bundan tashqari, o'zlashtirilayotgan so'z yoki termin har doim ham manba tildagi ma'nosi bilan o'zlashtirilavermaydi, o'zlashtiriluvchi tilning fonetik va grammatik tizimiga moslashtiriladi [6:137].

Ogahiy tarixiy asarlarida tarixan forsiy leksik qatlamga oid o'zlashmalar anchagina. Shu nuqtayi nazardan ushbu kichik tadqiqotimizda Ogahiyning “Jome al-voqeoti” va “Gulshani davlat” asarlarida uchraydigan bir qancha forsiy qatlamga oid birliklarni tahlil qildik.

Hangom. Payt, mavsum, zamon, fasl muddat. Eski o'zbek tiliga fors tili orqali kirib kelgan o'zlashmalardan biri. Hozirgi o'zbek adabiy tili lug'atida nafaol qatlam sifatida yashab kelmoqda.

Ushbu soʻz ham biz tahlil qilayotgan forsiy oʻzlashmalar qatorida Ogahiy tarixiy asarlarida keng qoʻllangan. Xususan, “Gulshani davlat”da oʻqiymiz:

*Maʼmurlar farmoni vojibilimtinon muqtazosi bila mazkur boʻlgʻon kun zamoishom **hangomidin** soʻng otlanib, guruh-guruh shahardin chiqib, maqsad jonibigʻa jalodati tamom bila hirom koʻrguzdilar* [1:135].

هنگام [hengām] soʻzini etimologik tahlil qilar ekanmiz. Ushbu soʻz qadimgi Pahlaviy tiliga mansub ekanligini koʻrishimiz mumkin. فرهنگ فارسی معین [fārhāng-e fārsi-ye Moin] lugʻatida [5:211] ushbu soʻzning quyidagi tarjimalari berilgan:

وقت [vaqt]- vaqt, زمان [zamān]- zamon;

موسوم [movsum]- mavsum, فصل [fasl]- fasl.

Hangom soʻzi fors tilida “hengom” shaklida talffuz qilingan va oʻzbek tiliga oʻzlashayotgan paytda 1-boʻgʻindagi qisqa “e” unli tovushi “a” qisqa unlisiga oʻzgarganining guvohi boʻlishimiz mumkin.

Nigoranda. Yozuvchi, chizuvchi, muallif. Eski oʻzbek tiliga fors tili orqali kirib kelgan oʻzlashmalardan biri. Hozirgi oʻzbek adabiy tili lugʻatida nafaol qatlam sifatida yashab kelmoqda. Ushbu soʻz ham biz tahlil qilayotgan forsiy oʻzlashmalar qatorida Ogahiy tarixiy asarlarida keng qoʻllangan. Xususan, “Jome al-voqeoti sultoni” da oʻqiymiz:

*Bu hayratafzo voqeaning **nigorandasi** va bu ibratnamo qissaning gozarondasi, yaʼni qalami mushkinraqam bu sahif amsydonigʻa bu nav qadam qoʻyarkim, chun hazrati aʼlo xoqoniyning Saraxsga yiborgʻan kishilari Xolnazar Bahodri va Bekmurod taqa qaytib kelib, ul toifaning fasodu isyon, tamarruduxayonlarin taqdir qilib, amri oliy qabulidin ibo va istibʻod koʻrguzgonlarin maʼruz ettilar* [1:103].

Mazkur leksik birlikning forsiy izohli lugʻatlarda [5:122] quyidagi tarjimalari keltirilgan:

نویسنده [navisande] – yozuvchi;

منشی [monši], کاتب [kāteb] – kotib, kotiba;

نقاش [naṣāš] – rassom.

Shuningdek, نگارنده [negārānde] soʻzini fonologik tahlil qilganimizda, maʼlum boʻldi-ki, ushbu soʻz fors tilidan oʻzbek tiliga oʻzlashayotgan paytda talaffuzda 1-boʻgʻindagi qisqa “e” unlisi, choʻziq “i” choʻziq unlisiga oʻzgarib, fonologik oʻzgarish yuz berganini koʻrish mumkin.

Ravon. Tekis. Eski oʻzbek tiliga fors tilidan oʻzlashgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida birmuncha keng qoʻllanadi va *ravonlik*, *ravonlashmoq*, *ravon(a) boʻlmoq* kabi soʻzlarning yasallishiga asos vazifasini oʻtaydi [3:202]. Ushbu soʻz ham biz tahlil qilayotgan umumeroniy oʻzlashmalar qatorida Ogahiy tarixiy asarlarida keng qoʻllangan. Xususan, “Jome al-voqeoti sultoni” da oʻqiymiz:

*Koʻrdilarkim tavchi va qoʻshchilar tevalariga suv yuklab yoʻlgʻa yangi **ravon** boʻlmish ekanlar* [1:13].

Forsiy روان [ravān] soʻzining forsiy izohli lugʻatlarda quyidagi tarjimalari keltirilgan [5:100].

رونده [ravānde] – ketuvchi, ketayotib, ketayotganda;

جاری [jāri] – hozirgi, joriy;

در حال رفتن – ketish paytida, ketayotib.

Fonologik tahlil natijalari shuni koʻrsatdi-ki, ushbu soʻz fors tilidan oʻzbek tiliga oʻzlashish jarayonida hech qanday fonetik oʻzgarishga uchramagan.

Xurshid. Quyosh. Eski oʻzbek tiliga fors tilidan oʻzlashgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida birmuncha keng qoʻllanadi. Ushbu soʻz ham biz tahlil qilayotgan forsiy oʻzlashmalar qatorida Ogahiy tarixiy asarlarida keng qoʻllangan. Xususan, “Gulshani davlat”da oʻqiymiz:

*Chun **xurshidi** jahongard chobuksuvori sipehr arsasida shioyi tiygʻi lamʼasin namudor qildi va ziyo lashkari sufufigʻa tafsia va taʼbiya rusumin izhor etti...* [1:136].

خورشید [xoršid] soʻzini etimologik jihatdan tahlil qilarkanmiz, maʼlum boʻldiki ushbu soʻz qadimgi Pahlaviy tiliga mansub boʻlib, Pahlaviy tilida *xvaršet* shaklida talaffuz qilingan. Vaqt oʻtishi bilan *xvaršet* soʻzi fonologik oʻzgarishlarga uchragan. Bundan tashqari manbalarda خورشید [xoršād] soʻzining خور [xur], خورشاد [xoršād],

خورشيد [xoršid], هور [hur] va هورشيد [huršid] kabi arxaik variantlari ham uchratish mumkin [5].

Boshqa manbalar [4:1]da keltirilishicha, hozirgi fors tilidagi خورشيد [xoršid] o'rta fors tilidan bo'lib, u "Avesto"ning oltinchi misrasida yozilgan Xudo dunyoni ifloslanishdan saqlaydigan – Xudodir. Avestoda *hvarr-*, *xvan*, *ta hvara-xšaē* shakllarida kelgan. خورشيد [xoršid] – quyosh so'zi ikki komponentdan iborat bo'lib, birinchi komponent *xvar-*, *hvar* Sanskrit tilidagi *svar* so'zi bilan o'lganadi. Ikkinchi qism aveštocha *xšaita-* "porlash" so'zidan olingan bo'lib, Jamshid (Eron miflarida Oltin asr podshosi, shuningdek, ba'zi rivoyatlarda ilk podshoh) nomidan kelib chiqqan va *yama-xšaita* ma'nosidagi aveštoncha shakldan olingan "porloq marvarid" ma'nosida tarjima qilinadi.

XULOSA

Ushbu tahlillardan shunday xulosa kelib chiqadi, forsiy leksik qatlamga oid birliklar eski o'zbek adabiy tili davrida juda faol o'zlashgan va badiiy adabiyotda keng o'rin egallay boshlagan. Chunonchi, Ogahiy tarixiy asarlari lug'at qatlamida ham forsiy qatlamga oid o'zlashmalarni ko'plab uchratish mumkin. Ularni qo'llashda ijodkor har bir so'zning ma'no qirralarini nozik his qilgan va ularga tarixiy asarda shu qirralardan kelib chiqqan holda qo'shimcha ma'no yuklagan. Bunday hollar, albatta, ijodkorning yuksak did hamda o'ta mukammal iste'dod egasi va hassosligidan darak beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Muhammad Rizo Mirob Erniyozbek o'g'li Ogahiy asarlari. VI jild. Tarixiy asarlardan parchalar / Nashrga tayyorlovchi G'.Karimov – T.: 1980. – 208 b.
2. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida umumeroniy o'zlashmalar // Academic journal in educational sciences. Issue 6/ 2021. ISSN 2181-1385. B. 96-107.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. II tom. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.

4. ریشه شناسی واژه خورشید انسان شناسی و فرهنگ «بایگانی شده از اصلی در ۱۴ ژوئن ۲۰۱۲ دریافت شده در ۲ اوت ۲۰۱۲».
5. معین، محمد. فرهنگ معین. در 6 جلد. جلد 1. – تهران، 1342.
6. رادفر، ابوالقاسم؛ وامگری زبان فارسی از عربی و بالعکس؛ اریه شده در همایش تأثیر متقابل ادبیات فارسی و عربی، تهران:آبان ۱۳۸۰.